

Începuturile învățământului pentru rromi (1990-1994)

Gheorghe Sarău¹
Direcția Minorități din
Ministerul Educației Naționale

Sursa: Revista Inovația Socială nr. 1/2014 (ianuarie-iunie)

URL stabil: http://inovatiasociala.ro/pdf/art_1391520123.pdf

Publicată de: Institutul de Cercetare a Calității Vieții

Revista Inovația Socială este o revistă online creată în cadrul proiectului „Inovația Socială - Factor al dezvoltării socio-economice”, proiect coordonat de Prof.dr. Cătălin Zamfir în cadrul Institutului de Cercetare a Calității Vieții. Această revistă utilizează politica liberului acces la conținut, pornind de la principiul conform căruia cercetarea deschisă publicului sporește schimbul global de cunoaștere. Inovația socială este o revistă electronică pe care cititorii o pot urmări pe măsură ce este scrisă și pe care o pot scrie ei înșiși. Revista va avea o apariție bianuală, dar fără a avea o dată de apariție, ci un interval în care este scrisă. Astfel, în lunile ianuarie-iunie va fi scris primul număr, iar în lunile iulie-decembrie va fi scris cel de-al doilea număr. În perioada respectivă, pe platforma online vor fi publicate în timp real contribuțiile și dialogurile generate între cititori și contribuitori.

Prin accesarea articolelor din arhiva Revistei Inovația Socială indicați acceptarea termenilor și condițiilor de utilizare care sunt disponibile la adresa <http://www.inovatiasociala.ro/> care indică, în parte, faptul că puteți utiliza copiile articolelor doar pentru utilizare personală, necomercială. Vă rugăm să contactați redacția pentru alte tipuri de utilizare la adresa contact@inovatiasociala.ro.

Orice copie a materialelor din Revista Inovația Socială trebuie să conțină aceeași notă de drepturi legale, așa cum apar acestea pe ecran sau tipărite.

Începuturile învățământului pentru rromi (1990-1994)²

Gheorghe Sarău

Rezumat:

Primele activități educaționale demarate de Ministerul Învățământului din România, în ianuarie 1990, s-au înscris, în mod firesc, în noul context al unei societăți deschise. Ele au urmărit, întâi de toate, formarea resurselor educaționale din rândul rromilor, dar și constituirea unei viitoare generații de intelectuali și specialiști rromi. Inițiativele timpurii dedicate prezervării și cultivării limbii rromani în sistemul școlar și universitar au dat rezultate nebanuite, bine cotate azi, de întâietate mondială, sub aspectul resurselor materiale și umane. Perioada 1990-1994 a produs germeii tuturor țintelor strategice de succes ale Ministerului Educației Naționale.

Cuvinte cheie: Învățământ în limba maternă rromani, limba romani, educație pentru rromi, resurse umane educaționale rromi, intelectualitatea rromă

Abstract:

The first educational activities initiated by the Ministry of National Education of Romania, in January 1990, were enrolled, naturally, in the new context of an open society. They aimed, first of all, the training of educational human resources among Roma, and the establishment of future generations of Roma intellectuals and specialists. Early initiatives dedicated to preserving and to develop the Roma Language in schools and universities gave unexpected results rated today at international level in terms of human and material resources. The period 1990-1994 produced germs for all successful strategic goals of the Ministry National Education in Romania.

Keywords: Education in Romany language, Romany, Roma education, human resources educational Roma, Roma intelligentsia

Primele acțiuni educaționale în favoarea rromilor *de întâietate națională* (cele mai multe – și la nivel mondial) au fost inițiate de Ministerul Învățământului imediat după schimbarea istorică de la sfârșitul anului 1989, cu începere din ianuarie 1990, în cadrul serviciului de învățământ pentru minoritățile naționale, și, pentru început, acestea au vizat, cu precădere, învățământul preuniversitar (așa după cum sunt prezentate în continuare, cronologic).

Prin urmare, informațiile din articol au fost concentrate pe fiecare din cei cinci ani calendaristici din intervalul 1990-1994, ele provenind, pe de o parte, direct de la sursă (excerptate și interpretate pornind de la documentele emise de Ministerul Educației Naționale în perioada de referință, pe de alta – au fost coroborate cu datele vehiculate în presa vremii, cu manuscrisele și cu propriile dosare de „metodist” al Ministerului, responsabil cu implementarea și monitorizarea studiului limbii rromani în sistemul educațional românesc.

Anul calendaristic 1990. Ministrul Învățământului: Mihai Șora

Se cuvin menționate următoarele ținte strategice novatoare și de impact:

a. Înființarea unui post de inspector școlar în compartimentul de învățământ pentru minorități și încadrarea primei inspectoare pentru învățământul în rândul rromilor, în persoana doamnei profesoare de limba și literatura română *Ioana (Ina) Radu*;

b. Întocmirea primei baze de date privind participarea școlară a copiilor rromi pentru anul de învățământ 1989/1990. Ina Radu a găsit în sistemul educațional românesc 109 129 preșcolari și elevi rromi (până la cl. a XII-a, inclusiv)

c. Trimiterea inspectoarei Ina Radu la ediția a II-a a Cursurilor internaționale de vară pentru limba, istoria și cultura rromani organizate de Rromani Unia la Viena, în vara anului 1990 (avându-i ca profesori pe dr. Rajko Djurić, pe drd. Marcel Courthiade și pe folcloristul autodidact Mozes Heischnink).

²Conținutul articolului de față a fost prezentat cu prilejul Conferinței internaționale „Către Societatea Bună – perspective europene organizată de Institutul de Cercetare a Calității Vieții, Academia Română în perioada 24-26 octombrie 2013. Prezentarea a beneficiat de observațiile primite din partea asistenței și reprezintă o variantă nepublicată, inedită.

d. Structurarea, cu începere din anul de învățământ 1990/1991, a trei clase experimentale cu 55 de elevi rromi admiși în clasa a IX-a, în cadrul a trei Școli Normale (fostele licee pedagogice) din București (11 elevi), Bacău (24) și Târgu Mureș (20), ce aveau ca scop formarea viitorilor învățători rromi (ori a "învățătorilor care vor lucra la clase de rromi");

e. Introducerea a câte trei ore săptămânale de limba și literatura rromani la cele trei clase cu elevi rromi. La Școala Normală din **București**, de pildă, orele au fost asigurate, în intervalul septembrie - decembrie 1990 de câțiva profesori suplinitori (de prof. *Ina Radu*, de sora deputatului *Gheorghe Răducanu* și de învățătorul *Nicu Tudoran* (care a predat și în continuare, până în 30 aprilie 1991). La Școala Normală din **Bacău**, orele de limba, literatura și civilizația romani au fost ținute de către d-l prof. univ. dr. *Mihai Merfea* (gajeu), pe durata celor trei trimestre ale anului școlar 1990/ 1991, iar la Școala Normală din **Târgu Mureș**, în trimestrul I al anul de învățământ 1990/ 1991, orele de limba și literatura rromani au fost predate de către prof. *Gheroghe Moldovan* (rrom, profesor de matematică din respectivul liceu).

f. Utilizarea în sistemul educațional din România, la clasele cu elevii rromi de la școlile normale, a scrierii oficiale rrome, conform alfabetului internațional al limbii rromani adoptat în aprilie 1990, cu ocazia celui de-al patrulea congres internațional din Polonia. Elaborarea de către profesorii de limbă rromani a primelor suporturi de curs pentru predarea acesteia;

g. Preluarea, în toamna anului 1990, a problematicei educaționale a rromilor de către inspectoarea pentru limba slovacă, dr. *Marioara Constantinescu – Condruț*, ca urmare a transferării, la cererea d-nei *Ina Radu*, din Ministerul Învățământului la Ministerul Culturii, (apoi, tot la cerere, pe catedra de limba româna din localitatea sa natală, Ștefăneștii de Jos - județul Ilfov).

h. La Caracal, în județul Olt, *Ion Vasile*, absolvent de liceu cu bacalaureat (dar fusese și student, câțiva ani, la Facultatea de Filologie din București - secțiile limbă română și limba engleză -, până la excluderea sa, politică, din facultate, pentru că a rămas în Germania cu un grup de suporteri sportivi, returnat ulterior) organizează la data de **16 octombrie 1990**, pentru prima dată în învățământul românesc, ore de ADȘ (A doua șansă) **predate integral în limba rromani**, la Șc. ROM-ROM (Caracal, str. Dezrobirii nr. 28), la două grupe de copii, adolescenți și tineri rromi. Simultan, deschide o *grupă de grădiniță*, tot pentru prima dată în învățământul românesc, **cu predare integrală în rromani** (ulterior, aceasta va fi fost mutată în Dezrobirii nr. 2, până prin anul școlar 1993/1994, într-o încăpere luată cu chirie).

Anul calendaristic 1991. Ministrul Învățământului și Științei: *Gheorghe Ștefan*

Noua responsabilă cu învățământul pentru rromi, dr. *Marioara Constantinescu – Condruț*, sprijină măsurile demarate în anul 1990 de minister și le completează:

a. *Continuarea studiului limbii materne rromani* în cele unități liceale. Astfel, la Școala Normală din **București**, după plecarea învățătorului *Nicu Tudoran* (30 aprilie 1991), orele de limba rromani sunt preluate, la solicitarea Ministerului Învățământului, de *Gheorghe Sarău*, cu începere de la 1 mai 1991 (până în iunie 1994). La Școala Normală din **Bacău**, după încheierea anului școlar 1990/ 1991, orele de limba, literatura și civilizația romani sunt preluate de la prof. univ. dr. *Mihai Merfea*, de către *Ciuraru Nicoleta* (rromni, poetă, până în 1993 când devine studentă la secția de asistență socială a Facultății de Sociologie din Universitatea București, cu finalizarea studiilor în anul 1997). La Școala Normală din **Târgu Mureș**, în trimestrele al II-lea și al III-lea ale anului școlar 1990/ 1991, cât și în continuare, orele de limba și literatura rromani au fost predate pe mai departe de profesorul *Gheroghe Moldovan*.

b. Numirea, cu data de 1 mai 1991, a domnului profesor *Gheorghe Sarău*, din Direcția Relații Internaționale a Ministerului Învățământului, ca *metodist la nivel național pentru limba rromani*.

c. După vizita la Ministerul Învățământului, din vara anului 1991, a delegației condusă de domnul drd. Marcel Courthiade în vederea preluării scrierii oficiale rromani, este adoptat, în mod oficial, alfabetul internațional rrom în procesul de predare a limbii rromani în sistemul educațional românesc. Din delegație au făcut parte: drd. Marcel Courthiade, stud. Salomeea Romanescu, activista rromă din Albania, Jeta Duka ș.a.

d. Participarea domnului *Gheorghe Sarău*, la propunerea doamnei dr. *Marioara Constantinescu – Condruț*, la ediția a III-a Cursurilor internaționale de vară pentru limba, istoria și cultura rromani desfășurate la Karjaa, în Finlanda (16 iul. - 9 aug. 1991, peste 35 de cursanți; profesori: dr. Rajko Djurić, drd. Marcel Courthiade, Mozes Heinschink). Din România au mai participat la cursuri: stud. *Salomeea Romanescu* și eleva *Olga Markus*, de clasa cu elevi rromi de la Școala Normală din Târgu Mureș. Cu acest prilej, la solicitarea lui *Gheorghe Sarău*, drd. Marcel Courthiade elaborează o culegere de texte în limba rromani (tehnoredactată de

Gheorghe Sarău ca un manual manuscris de lucru pentru elevii rromi, care studiază, la școlile normale, limba rromani; v. ediția multiplicată prin copiere, *Drabarimnasqi pustik p-i chib rromani* (București, 1991, 62 p). Despre *Școala de vară internațională pentru limba romaní*, v. raportul lui Gheorghe Sarău în "Lucafăurul bulgar" (București), An II (1991), nr. 9 (15), p.8.

e. Începând din octombrie 1991, Gheorghe Sarău începe să elaboreze programa școlară pentru studii limbii și literaturii rromani la clasele cu viitori învățători rromi, respectiv, un manual de învățarea limbii rromani comune.

f. Inspectorul pentru învățământul slovac și rrom, dr. *Marioara Constantinescu – Condruț*, trece la documentarea în anul școlar 1991/ 1992 și la elaborarea unui amplu studiu privind slaba participare a copiilor rromi la procesul educațional (în punctul educațional Șiria – jud. Arad).

g. Problemele vizând *școlarizarea rromilor și predarea limbii rromani* intră în atenția televiziunilor și a presei scrise, fiind tratate, fie **cu respect** (v. dezbateră realizată de redactorii Elvira Irșai, Ioan Nepohoda și Carmen Ștefănescu, *Învățământul în limbile minorităților. Deziderate și împliniri* [Dezbateră cu participarea inspectorilor și profesorilor: Sorin Teodorescu, Maria Constantinescu-Condruț, Ali Leman, Gheorghe Sarău, Gheorghe Ronkov], "Conviețuiri", TVR, Pr.II, sâmbătă 16 și 23 noiembrie 1991, orele 16,30], reportajul Mariei Terzian cu profesorul de limbă romaní *Gheorghe Sarău și Elevii rromi de la clasa de învățători rromi a Școlii Normale din București*, transmis în Emisiunea TVR "Conviețuiri", pe Pr.II, duminică, 2 noiembrie 1991, la orele 16,40 etc.), interviul muzicologului Anca Florea cu Gheorghe Sarău, *A.B.C.-ul școlilor pentru rromi*, publicat în "Viitorul românesc" (Anul II (1991), nr.76, 11 iulie 1991, p.3.), și comentariul - interviu al acesteia, *Azi, despre limba romaní. Paradoxuri*, apărut în același ziar (31 oct. 1991, p.3), **fie într-o manieră neprietenoasă**, mai ales când era vorba de predarea limbii rromani (v. interviul lui Ion Rus cu Gheorghe Sarău, *Un eșec - Predarea în limba maternă a rromilor*, apărut în "Expres Magazin" (nr.39, 1991, p.10), ancheta ziaristului băcăuan Ștefan Olteanu, *Ancheta redacției. rromii din Corbasca vorbesc "ungurește"?*, apărută în "Deșteptarea. Cotidian independent" [Bacău], Anul II (vineri, 29 noiembrie și sâmbătă 30 noiembrie 1991), p.1;5, ori reportajul - interviu luat de Dan Gh.[eorghiu], *Limba romaní în dizgrația rromilor?*, apărut în ziarul "Dimineța" (Anul II(1991), nr. 178(437), joi, 12 sept. 1991, p.2.) etc. **Cu toate acestea**, demararea studiilor de limbă rromani în România și racordarea lor la nivel internațional sunt privite și tratate cu respect în emisiunile radioului și televiziunii publice (v. interviul cu Gheorghe Sarău al redactorului Dan Manolache, despre *Micul dicționar rom-român*, aflat la vremea aceea în curs de apariție, difuzat în Emisiunea "Planeta Radio", la Radio București (în data de 29 august 1991, pe progr. II, la orele 12,18) ori prezentarea, *Stadiul standardizării limbii romaní*, făcută de Gheorghe Sarău în Emisiunea TV "Veniți cu noi pe programul II!", realizată în direct de Mihai Tatulici, în ziua de luni 14 oct. 1991, "Cu și despre rromi", transmisă la orele 18,45 de la Teatrul Național București.

Anul calendaristic 1992. Ministrul Învățământului: *Mihai Golu; Liviu Maior*

La propunerea sociologului drd. *Vasile Burtea*, din septembrie 1992, este încadrat în Serviciul "Învățământ pentru minorități naționale", ca inspector de specialitate pentru rromi, domnul prof. ing. *Ilie Pipoi* (ce avea să funcționeze pe acest post timp de doi până la transferarea acestuia pe un post similar la Inspectoratul Școlar al Municipiului București). În perioada cât a activat în Ministerul Învățământului, prof. ing. *Ilie Pipoi* a întreprins, în colaborare cu metodistul pentru limba rromani, *Gheorghe Sarău*, următoarele:

a. Continuarea studiului limbii și literaturii rromani la clasele cu elevi rromi, viitori învățători, din cadrul celor trei școli normale (cu aceiași profesori menționați la anul 1991);

b. Apariția, în 29 aprilie 1992, a *Micului dicționar rom-român* elaborat de profesorul metodist Gheorghe Sarău (București: Editura Kriterion, 187 p.; cu o schiță a "Morfologiei dialectului vlah de varietate românească al limbii romaní", p.25-81).

c. Participarea domnului Gheorghe Sarău la ediția a IV-a a Cursurilor de vară de limba, istoria și cultura rromani (*Milajesqi rromani škòla, i IV-to edicia*), de la Roma, (între 12 iul.- 28 iul. 1992, la care au participat cca 25 de cursanți. Profesori: dr. Rajko Djurić și drd. Marcel Courthiade).

d. *Debutul programului de "discriminare pozitivă"*, al "măsurilor afirmative", și la nivel universitar (căci, s-a văzut, la nivel preuniversitar măsurile similare au fost adoptate încă din anul 1990!) avea să se producă în anul universitar 1992/ 1993 – după unele inițiative premergătoare ale Catedrei de asistență socială a Universității București (a doamnei lect. univ. dr. *Elena Zamfir*, ale lect. univ. drd. *Vasile Burtea*, ale conf. univ. dr. Cătălin Zamfir, ale profesorului *Ion Aluș*, de la UBB Cluj Napoca etc.), cu sprijinul ministrului din acea vreme, domnul *Mihai Golu*. Măsura viza alocarea a 10 locuri distincte pentru candidații rromi la secția de asistență socială a Universității București, programul fiind preluat, din anul universitar 1993/ 1994, și de alte catedre de profil ale Universitatilor din Cluj, Iași, Timișoara).

e. **Înființarea primelor clase pentru studiul limbii și literaturii romani la nivelul învățământului primar, cu începere din anul școlar 1992/1993.** La solicitarea domnului *Corneliu Doroș*, din Sântana (jud. Arad), de a se trece la studiul experimental al limbii și literaturii rromani ca limba maternă (câte 4 ore/ săptămână), la nivelul claselor I-IV, inspectorul Ilie Pipoi a întreprins demersurile necesare pentru introducerea, pentru prima dată la nivelul claselor primare, a studierii acestei limbi și a încurajat extinderea unor astfel de inițiative cu începere din anul școlar 1992/1993. Astfel, un experiment similar s-a produs la Școala nr. 83 Bobești (comuna Glina, jud. Ilfov), unde orele de limba și literatura rromani au fost ținute, inițial, de d-ra *Carmen State* (rromni, absolventă de liceu, a cursului facultativ de limba rromani organizat, din 1992, la Universitatea din București, poetă, traducătoare a Evangheliei după Matei). După plecarea sa ca redactor al emisiunilor TVR "Din viața rromilor", orele de limba și literatura maternă romani au fost acoperite de d-l *Constantin Lucian*, de asemenea, din etnia rromilor. La Șc. ROMROM, arondată Șc. Nr. 6 Caracal din jud. Olt, a predat rromani prof. Vasile Ion.

f. Elaborarea de către Gheorghe Sarău a *Programei de limba și literatura rromani pentru clasele de învățători ale Școlilor Normale (clasele IX-XIII)*, aprobată, cu nr. 44.081, la data de 16 octombrie 1992, de Direcția Organizarea Activității Școlare – Serviciul pentru Minorități [Ministerul Învățământului], 16 p.).

g. **Organizarea cursului facultativ (optional) de limba rromani.** Începând cu anul univ.1992/1993 (din 22 octombrie 1992), pentru prima dată în învățământul superior românesc, a fost introdus studiul limbii rromani la Facultatea de Limbi și Literaturi Straine a Universității din București, prin ținerea, de către inițiatorul său, prof. *Gheorghe Sarău*, a unui curs "facultativ" (opțional) de limba rromani. Organizarea acestui curs a fost posibilă numai cu concursul, cu înțelegerea și perseverența câtorva reputați dascăli ai învățământului superior românesc: prof. univ. dr. *Nadia Anghelescu* – șefa de atunci a Catedrei de Limbi și Literaturi Orientale, prof. univ. dr. *Lucia Wald*, reputat indo-europenist, și prof. univ. dr. *Iancu Fischer* – decanul, în acea vreme, al Facultății de Limbi și Literaturi Străine din Universitatea București, iar pentru reglementarea statutului acestui curs a contribuit rectorul din acea vreme, prof. univ. dr. *Emil Constantinescu*. Acest curs, care s-a continuat până în anul 2001 - chiar și după înființarea, în anul 1997, a unei secții de indianistică (hindi - limba rromani) – și s-a adresat studenților de la secțiile de limbi străine, celor de la Facultatea de Filologie română, fiind, totodată, deschis și altor studenți ai Universității sau din alte institute de învățământ bucureștene și din străinătate, celor care activează în domeniul rrom în cadrul unor organizații nonguvernamentale. Asa, de pildă, între cursanți s-au numărat și studenți de la facultățile de sociologie, teologie, drept, istorie, jurnalistică, muzică, psihologie, pedagogie, teatru etc. **Despre eveniment**, s-au făcut următoarele referiri: Florin Antonescu, *De azi, la Universitate se va vorbi țigănește...* ("Tineretul Liber", Anul IV, nr. 774 (joi, 22 oct. 1992), p.1), A.[nca] F.[Iorea], *Curs de limba romană* ("Universul românesc", Anul I (1992), nr.138 (miercuri, 28 oct.), p.6), F.[Iorin] A. [ntonescu], *Pe țigănește, dar nu țigănie* ("Tineretul Liber", Anul V (miercuri, 24 febr. 1993), nr.873, p.8).

h. Mass-media acordă spațiu problemelor privind școlarizarea rromilor și studiului limbii materne rromani (v., de pildă: Viorica Rusu, *Țigănie, rai beteag/ .../ Tratament discriminatoriu în școli ...*, "Adevărul", serie nouă, Anul III (vineri, 14 febr. 1992), nr. 589, p.2 [interviu cu *Gheorghe Sarău*]; Emil Bratu, *Primul abecedar [manual I] pentru rromi*. Radio "România - București". Emisiunile în limbi străine. 31.03.1992 [interviu cu *Gheorghe Sarău*]; Emil Bratu, *Școli pentru rromi*, Radio "România-București, Emisiunile în limbi străine, difuzat în data de 2 martie 1992 [interviu cu *Gheorghe Sarău*]; Georgeta Dodu, *La Bacău, elevii sunt obligați să învețe limba țigano-maghiară*, "Politica" [București], Anul I (20 iunie 1992), nr. 18, p.2 [materialul mamei unei eleve de la clasa de învățători rromi a Școlii Normale din Bacău]; Isabela Francia, *S-au tipărit manualele de limba romană*. "Evenimentul zilei". An I (1992), nr. 66 (7 sept.), p. 2; *Gheorghe Sarău, Manual de limba romană*. "Manuale universitare și alte lucrări în sprijinul învățământului. Proiect [editorial]", Editura Didactică și Pedagogică, București, 1992, p. 240 - 241 [prezentarea de către autor pentru prospectarea pieței]) ș.a.

Anul calendaristic 1993. Ministrul Învățământului: *Liviu Maior*

Este un context în continuare favorabil învățământului destinat rromilor, atât pe plan internațional, cât și național.

Așa, de exemplu, **la nivel internațional**, se desfășoară, între 17 sept. - 2 oct., 1993, la Saint André de Sangonis/ Montpellier, ediția a V-a a *Cursurilor internaționale de vară pentru limba, literatura și istoria rromilor* (i V-to Milajesqj Skòla "Patrin"), ce a avut ca scop formarea de traducători - translators din (în) limba rromani, cu concursul Fundației "Rromani Baxt" din Franța, afiliată Centrului de Studii Țigănești al Universității Sorbona din Paris. Din România au participat *Gheorghe Sarău* și *Camelia Stănescu* (v. și relatarea publicată de Marcel Courthiade, *V Escuela Romaní de Verano, Sangonis - Francia*, în publicația pariziană "Interface", No 16/ Noviembre 1994, p. 6). Cu același prilej, se desfășoară și întâlnirea de lucru a Grupului de Cercetări și Acțiuni în domeniul Limbii Romani, prilej cu care se adoptă *Declarația de la Sangonis [Saint-André de Sangonis - Franța] privind standardizarea și modernizarea limbii romaní*, 2 p., în limbile romaní, engleză și franceză (v. I Grupa vas i

redăcia e Deklaraciaqi, *Deklarăcia kerdini and-o St. Andriu de Sangónis (Francikano Them) vaş i standardizăcia ta i aktualizăcia and-i chib rromani*, "Informaciaqo lil", N° 7-12, Żulaj-Decembra 1993[Varşava], p.13-14). În cadrul întrunirii, Gheorghe Sarău prezintă lucrarea *Remarques sur les methodes d'enseignement de la langue romani dans les écoles roumaines* (9 p.), ce a vea să fie publicată în franceză, engleză, germană, spaniolă, italiană.

La nivel **național**, se desfășoară următoarele activități:

a. Continuarea studierii limbii și literaturii rromani la clasele de viitori învățători rromi, cu profesorii: Gheorghe Sarău (București), Teodora Gheorghiu (Bacău) și Gheorghe Moldovan (Târgu Mureș).

b. Desfășurarea pe mai departe a *cursului facultativ (optional) de limba rromani* la Facultatea de Limbi și Literaturi Straine a Universității din București, ținut de inițiatorul său, prof. *Gheorghe Sarău*. Presa oglindește favorabil existența acestuia (v. Florin Antonescu, *Țigănie ca la carte* ("Tineretul Liber", nr. 1069, miercuri, 13 oct. 1993), p. 5, GTN, *La facultate se învață țigănește* ("Adevărul", nr.1083, sâmbătă 16/ duminică 17 oct. 1993, p. 4), f.a., *Curs de țigănească* ("România liberă", serie nouă, nr.1082, marți 19 oct. 1993, p.7), Kemal Taner, *Au început cursurile de "limba romanii"* ("Ora", Anul II, miercuri, 20 oct 1993, nr. 294, p. 2), f.a., *Távirati stilusban [az első cigány nyelvkurzus]*, ("Romániai Magyar Szó", 1163 sz., 1993. október 19., 4. oldal), AM Press, *Buletin* (17 oct. 1993), f.a., *Revista preseii* (Radio București, 14 oct. 1993), A.[ntonescu], F.[lorin], *Pe țigănește, dar nu țigănie* ("Tineretul Liber", Anul V(miercuri, 24 febr. 1993), nr.873, p.8) ș.a.

c. În luna aprilie 1993, are loc, la Snagov, o Conferință internațională a rromilor, organizată – între alții - de sociologul rrom, Gheorghe Nicolae, cu concursul Guvernului României, la care participă reprezentanții Ministerului Învățământului (directorul Direcției Minorități, Nikolaus Kleininger, și metodistul Ministerului pentru limba rromani, referent Gheorghe Sarău), ai altor ministere. Din străinătate, au fost prezenți specialiști, ca: Marcel Courthiade (Franța), Jan Hancock (SUA), Livia Placks (SUA), Kujtim Pačaku (ex-Iugoslavia, Priștina), Daroczi Ágnes (Ungaria), Manuel Martin Ramirez (Spania) etc.

d. Ministerul Învățământului propune Consiliului pentru Minoritățile Naționale din Guvernul României editarea, anuală, a unei broșuri privind învățământul destinat minorităților naționale, inclusiv rromi. Astfel, se publică lucrarea trilingvă (în română, engleză și franceză) *Învățământul cu predarea în limbile minorităților naționale din România, în anul școlar 1992/1993*, București: 1993, 67 p. [inițiativă: dir. Nikolaus Kleininger și Ivan Trutzer; vol. conține și varianta *The Education System in Romania: Tuition in the Languages of Ethnic Minorities. The School Year 1992-1993*, respectiv *L' enseignement dispensé dans les langues des minorités nationales de Roumanie. L'année scolaire 1992/ 1993*]. La p. 10 se arată: "Pentru minoritatea rromilor sunt școlarizați la Școlile Normale din București, Bacău și Tg. Mureș un număr de 55 de elevi, cărora li se asigură studierea în 3 ore săptămânal a limbii romani. După terminarea școlii, aceștia vor fi repartizați în localitățile în care populația respectivă este majoritară. Editura Didactică și Pedagogică pregătește un manual pentru această categorie de elevi, care va apărea în acest an".

e. Ministerul Învățământului începe a fi cooptat de diferite organizații cu preocupări în domeniul rrom, așa, ca, de ex., proaspăt înființata organizație Romani Criss (4 aprilie 1993, coordonator *Gheorghe Nicolae*), care a organizat la Coltău, în jud. Maramureș, în ziua de 29 oct. 1993, un simpozion cu prilejul împlinirii a 105 ani de la editarea uneia dintre primele gramatici de limbă rromani din spațiul româno - ungar. Pentru acest eveniment, Gheorghe Sarău elaborează comunicarea, *105 ani de la publicarea "Gramaticii" lui József Károly Lajos, "Arhedeucele József" și 115 ani de la nașterea lui Ponori Thewrewk [Török] Emil, coautor al lucrării (Czigány nyelvtan [Manual de limba romanii]. Romano csibakero sziklaribe, Budapest, 377 l.)*, prezentată în numele autorului de către Gheorghe Nicolae (8 p., nepublicată).

De asemenea, Ministerul Învățământului a sprijinit Biserica Baptistă "Providența" din cartierul bucureștean Ferentari în vederea afilierei Școlii "Rut" (inițiată de soții *Ovidiu și Viorica Filipescu*) la rețeaua școlară oficială, în anul școlar 1993/1994 (cu concursul domnului inspector pentru rromi, *Ilie Pipoi*, al domnului *Nikolaus Kleininger*, directorul de atunci al Direcției Învățământ pentru Minorități Naționale, și al Secretarului de Stat din acea vreme, domnul *Romulus Pop*). Colaborări educaționale s-au înregistrat și cu alte organizații, ca, de pildă: Institutul Intercultural din Timisoara (coordonator *Călin Rus*), Organizația Tânăra Generație a rromilor din București (coordonator *Costel Vasile*) ș.a.

f. Deși aflat în fază de manuscris, *Manualul de limba rromani* (destinat pregătirii viitorilor învățători rromi în cadrul Școlilor Normale (Licee Pedagogice) din București, Târgu Mureș și Bacău) este în atenția presei cu un an înainte de publicare (v. Dan Gheorghiu, *O premieră editorială la care regele Cioabă și împăratul Iulian rămân insensibili: Manualul de limbă romanii* ("Dimineața", Anul III, nr. 43 (837), joi, 4 martie 1993, p.2), G. [ergely], L.[ászló], *Czigány nyelvkönyv* ("Közoktatás" [Bukarest], IV évfolyam, 3-4 szám. 1993, március-április, 9 l.), Ioan Nepohoda, *Manualele școlare pentru minoritățile naționale din România* (referiri făcute de Pop Avram - redactorul șef al Editurii Didactice și Pedagogice București - și de redactorul-coordonator al manualului, Ileana

Ștefan, în Emisiunea TVR "Conviețuiri", Pr.II, ora 17,45, în ziua de 30 martie 1993), Alexandru Calmăcu, *În premieră mondială. La Editura Didactică și Pedagogică va apărea manualul de "Limba romani"* ("Evenimentul zilei", nr. 354, sâmbătă 21 aug. 1993, p.8), Ilie Pipoi, *Gheorghe Sarău: Manual de limbă romani destinat viitorilor învățători rromi* (interviu difuzat în Emisiunea "Studiou deschis" Radio "România - Actualități", joi 25 august 1993, orele 9-11), Calmăcu, Alexandru, *Autorul primului manual de limbă romani (țigănească) este numit, în mod apreciativ, de către rromi, "gagiu"* ("Evenimentul zilei", nr.358, An II, joi 26 august 1993, p.6) ș.a. Nu sunt ocolite însă nici chestiunile generale privind învățământul pentru rromi (v. de ex.: *Începe școala și în limba romani* ("Dilema", Anul I(1993), nr.36, 17-23 sept. 1993, p.16, autor: Gheorghe Sarău), *Numai 48 de copii rromi?!* ("Curierul Național", nr., vineri, 12 martie 1993, p.5, autoare: Iulia Blaga). Până la publicarea însă în 1994, *Manualul* a avut parte de multe obstrucții, exact de la nivelul ministerial*

Anul 1994. Ministrul Învățământului: *Liviu Maior*

În anul 1994, contextul **internațional** a reținut mai multe evenimente care aveau să influențeze favorabil măsurile educaționale românești în beneficiul rromilor și al limbii rromani, cum au fost: *Întâlnirea de lucru în cadrul Grupului de Cercetări și Acțiuni în domeniul Limbii Romani*, de la Strassbourg, din aprilie 1994 (la care au participat: Rene Gsell, Marcel Courthiade, Rajko Djurić, Donald Kenrick, Gheorghe Sarău, Galius Orhan, Georgi Demeter, Salomeea Romanescu, Adam Gjeza ș.a.). De asemenea, tot în Fața, se continua publicarea seriei de materiale educaționale pentru limba rromani, inițiată de dr. Marcel Courthiade, cu concursul CETs (Centrul de Studii Țigănești) de la Paris, condus de Jean Pierre Liegeois (v. Eric Hill, *Kaj si o Rukun amaro?* [Translated into Romani by O. & B. Galush, G. Sarău, C. Stănescu, G. Demeter, J. Duka and Z. Goseni] Paris, 1994. [22 p.], Gheorghe Sarău [coordonarea stilistică], *Marcel Kurtiade: Sikavipen sar te siklön e chavorre e širpustiakça. Îndrumar metodic pentru folosirea abecedarului de față: Širpustik amare chibăqiri*, Centre National de Documentation pédagogique, Centre Régional de Documentation pédagogique Midi-Pyrénées, Toulouse Cedex, 1994, 20 p. ș.a.). În același context, la Lanciano, în Italia, se publică în revista lui Santino Spinelli, "Thém Romanó", articolul lui Gheorghe Sarău, *Osservazioni sui metodi di insegnamento della lingua romani nelle scuole rumene* (prima parte, Anno IV(1994), n.3, p.8), secunda e ultima parte (Anno IV, nr. 4, p.13), reprezentând textul prelegerii susținute de autor în cadrul cursurilor de vară de limba rromani, din anul 1993, desfășurate la Saint André de Sangonis/Montpellier) etc.

În plan **național**, se remarcă următoarele acțiuni:

a. Pentru susținerea predării orelor de limba rromani la cele trei Școli Normale din București, Bacău și Târgu Mureș, Gheorghe Sarău publică (după anvioase demersuri) *Limba romani (țigănească). Manual pentru clasele de învățători rromi ale Școlilor Normale* (București: Editura Didactică și Pedagogică, 1994, 240 p.)**

b. Continuarea studierii limbii și literaturii rromani la clasele cu viitori învățători rromi. La Școala Normală din *București*, Gheorghe Sarău ține orele de rromani până la finele anului școlar 1993-1994, iar din septembrie 1994 acestea sunt preluate de d-ra *Camelia Stanescu* (rromni din neamul căldărarilor, absolventă a Facultății de Limbi și Literaturi Străine, promoția 1994, secția spaniolă - română, și a Cursului facultativ de limba rromani din cadrul aceleiași facultăți, ținut de domnul *Gheorghe Sarău*), până la terminarea experimentului, în anul 1995. Tot până în 1995, Teodora Gheorghiu a continuat predarea orelor similare la Școala Normală din *Bacău*, iar Gheorghe Moldovan - la Școala Normală din Târgu Mureș.

c. În localitatea "1 Decembrie", de lângă București, se desfășoară, mai 1994, seminarul *Limba romani și politicile educaționale*, la care iau parte, între alții, următorii: Gheorghe Răducanu (deputat), Nicolae Gheorghe, Gheorghe Sarău, Ilie Pipoi, Salomeea Romanescu, Ion Vasile, Nicolae Costache, Ion Dumitru Bidia, Emilian Niculae ș.a. Seminarul reunea principalii exponenți locali, care demonstraseră preocupări din perspectiva școlarizării rromilor. Cităm aici proiectele inițiate de domnul *Ion Vasile*, rrom, absolvent de liceu la Școala "ROMROM", care, cu începere din an șc. 1994/ 1995, avea să se mute în str. Poporului nr. 5 (unde funcționau două clase cu preșcolari rromi și 3 clase de ADȘ, și apoi - la îndemnul lui Gheorghe Sarău - acestea au fost arondate sistemului școlar de stat, la Șc. nr. 6 Caracal). Proiectul a fost sprijinit de asemenea de Romani CRISS, care, se știe, a avut intervențiile educaționale în localități în zone de conflict interetnic (din Mihail Kogălniceanu, Bolintin, Hădăreni) sau în alte localități (Ponorâta, Coltău – din Maramureș).

d. Direcția Învățământ pentru Minorități Naționale din Ministerul Învățământului elaborează, în continuare, volumul dedicat învățământului pentru minoritățile naționale și propune Consiliului pentru Minoritățile Naționale din Guvernul României editarea broșurii pentru anul școlar 1993/1994. Astfel, se publică, tot în ediție trilingvă, ca și la prima apariție în 1993, volumul *Învățământul cu predarea în limbile minorităților naționale din România. Anul școlar 1993/1994*, București: 1994, 80 p. [inițiativă: dir. Nikolaus Kleininger și Ivan Trutzer; vol. conține și var. *The Education System in Romania. Tuition in the Languages of Ethnic Minorities. The 1993-1994 School Year* (pp. 27-50), respectiv *L' enseignement dispensé dans les langues*

des minorités nationales de Roumanie. L'année scolaire 1993/1994, p. 51-79]. La p. 15, despre „12. Minoritatea rromilor” se spune: „Ca pondere, minoritatea rromilor ocupă, conform recensământului populației din anul 1992, locul 3. Pentru elevii aparținând acestei minorități există un număr de 8 unități de învățământ preuniversitar, în care se studiază, la cerere, limba rromani și pentru care au optat 375 de elevi. Predarea limbii materne se face în 4 ore săptămânal la clasele I-IV, respectiv, 3 ore săptămânal la clasele V-XII. Această formă de învățământ s-a extins de la 3 clase în anul școlar 1992/1993, la 11 clase în anul școlar 1993/1994 (8 clase la învățământul primar și gimnazial și 3 clase la învățământul liceal). În orașul Caracal, județul Olt, funcționează o grădiniță privată în care sunt școlarizați numai copii de această etnie. La școlile normale din București, Târgu Mureș și Bacău sunt școlarizați un număr de 55 de elevi. Aceștia li se asigură studierea limbii romani, iar la absolvire urmează a lucra ca învățători în localități în care trăiesc rromii. Pentru această categorie de elevi, Editura Didactică și Pedagogică are sub tipar un manual.”

e. În urma restructurării schemei de funcționare a Ministerului Învățământului, în septembrie 1994, domnul *Ilie Pipoi* este detașat la Inspectoratul Școlar al Municipiului București ca inspector pentru minoritatea rromă, în principal, și pentru alte minorități. Activitatea educațională pentru romi de la nivelul Ministerului a fost sprijinită, din nou, de dr. *Maria Constantinescu – Condruț*, și de unii metodiști (ca, de exemplu, metodistul național pentru limba rromani, dl. *Gheorghe Sarău* (care funcționa în continuare în cadrul Ministerului Învățământului, la Direcția de Relații Internaționale, ca referent), de alți câțiva metodiști voluntari pentru școlarizarea rromilor, ca profesorul *Biră Mitrică* - pentru o foarte scurtă vreme, și numai în județele Dolj și Olt - și activistul rom, *Octavian Stoica*, din județul Vâlcea, ulterior, din 1997 și de profesorul rrom cu gr. I, *Ion Ionel*).

f. Elaborarea instrumentelor de lucru școlare necesare pentru extinderea predării limbii rromani. *Gheorghe Sarău* elaborează *Programa școlară pentru studiul limbii și literaturii rromani (clasele I-XIII, 23 p.)*, aprobată de Ministerul Învățământului, cu nr. 39910/ 1994. Pe baza acesteia, avea să se treacă la conceperea primelor manuale școlare, oficiale ori auxiliare.

g. Continuarea, și în anul univ. 1994/ 1995, a *cursului facultativ de limba rromani*, la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine a Universității din București. Presa relatează corect această realitate (v. *Mediafax-Life, Minorități: București: Au fost reluate cursurile de limba romani (țigănească) de la Universitate*, miercuri 9 noiembrie 1994, p. 5, f.a., *Pentru pasionații limbilor străine, “Curierul Național”, Anul IV (1994), Nr.1118, marți, 8 decembrie ș.a.*).

Concluzii

Primele activități educaționale demarate de Ministerul Învățământului din România, în ianuarie 1990, s-au înscris, în mod firesc, în noul context al unei societăți deschise. Ele au urmărit, întâi de toate, formarea resurselor educaționale din rândul rromilor, dar și constituirea unei viitoare generații de intelectuali și specialiști rromi. Inițiativele timpurii dedicate prezervării și cultivării limbii rromani în sistemul școlar și universitar au dat rezultate nebănuite, bine cotate azi, de înțietate mondială, sub aspectul resurselor materiale și umane. Perioada 1990-1994 a produs germenii tuturor țintelor strategice de succes ale ministerului.

Dacă în anul calendaristic **1990**, măsurile au privit investirea unei resurse umane în structura Ministerului, care să inițieze primele măsuri minimale ce să conducă, în viitor, spre un învățământ destinat rromilor (angajarea unui inspector rrom, iar acesta a gândit politica de formare a unei viitoare intelectualități a rromilor, a primilor învățători, ceea ce a constituit și germenii programului de măsuri afirmative în favoarea rromilor, prin acordarea locurilor distincte necesare pregătirii de învățători rromi), în anul **1991** preocupările se axează pe acțiuni menite să consolideze – din perspectivă valorică - studiul limbii materne rromani (demarat cu resursele umane modeste reperate la nivelul anului 1990, adică fără să fi avut o mare pregătire lingvistică rromani).

Anul **1992** aduce alte câteva noutăți, în sensul că deja se trece la elaborarea instrumentelor de lucru școlare (dicționar,curricula pentru limba rromani), de asemenea, se începe studierea limbii rromani la nivelul claselor primare și la nivel universitar (prin deschiderea unui curs opțional de limba rromani la Facultatea de Limbi și Literaturi Străine – Universitatea din București. Nu în ultim rând, anul 1992 a însemnat “copierea” modelului de măsuri afirmative de la nivel preuniversitar (locuri distincte la admiterea liceenilor rromi, viitori învățători) și în învățământul superior, prin acordarea primelor 10 locuri distincte pentru asistență socială la facultatea de profil a Universității din București, evident, la inițiativa acesteia.

Anii **1993** și **1994**, prin numirea în toamna anului 1992 a unui nou inspector (dl. *Ilie Pipoi*) au marcat „migrarea” problematicii rrome și spre social, spre nevoile concrete ale școlii, prin frecvențele deplasări în teritoriu ale inspectorului. Sunt vizibile și activități dedicate școlarizării rromilor în parteneriat cu instituții neguvernamentale și guvernamentale (de ex., cu: *Romani Criss*, înființată la 4 aprilie 1993, cu *Partida Romilor*,

Institutul Intercultural Timișoara, cu ROM ROM Caracal, cu Fundația Ruth din București etc), mai mult la inițiativa acestora decât a Ministerului, dar, totuși, în parteneriat - o formă de colaborare pe care, în acel timp, Ministerul începea să o "începe", să o "accepte". Nu în ultim rând, studiul limbii materne rromani se consolidează, de la an la an, aici grație metodistului pentru limba rromani (Gheorghe Sarău), care reușește – cu toate piedicile instituționale – să publice în 1994 manualul de limba rromani necesar elevilor rromi de la "școlile normale" (liceele pedagogice) în care se pregăteau viitorii educatori și învățători rromi.

Note

*Paradoxal, dar absolut toate realizările deosebite prezentate mai sus au fost însoțite, din nefericire pentru cei care au investit energie și bună credință în realizarea lor, de multe piedici din partea unor factori decizionali, care, deși le-au frânat intenționat, după realizarea lor, și le-au apropiat sistematic, mediatic, invocându-le ca repere importante în ilustrarea politicii normale de sprijinire a învățământului în limba rromilor, mai cu seamă atunci când făceau obiectul unor rapoarte oficiale destinate unor foruri externe. Sprijinul Ministerului Învățământului a fost, la vremea aceea, tardiv, după un tribut de energie și de insistență plătit de autorul manualului (timp de câte 2 ani de zile de demersuri). Căci, în timp ce pentru elevii de la clasa paralelă de viitori învățători bulgari, de la aceeași Școală Normală din București, publicarea manualului similar s-a produs fără dificultăți, într-un tiraj confidențial de numai 180 de exemplare, pentru manualul destinat elevilor rromi au fost necesari 2 ani de amânări ridicole, invocându-se inexistența unei cifre de școlarizare pentru rromi, deci, implicit, inoportunitatea publicării unui astfel de instrument de lucru, autorul fiind obligat să strângă, prin efort propriu, un tiraj de 4200 de exemplare comandate pentru ca Editura Didactică și Pedagogică să poată convinge Ministerul ca să trimită manuscrisul la tipar. Este simplu de observat că era absurd să se invoce, de către șeful de serviciu din Direcția de Minorități (dl. Matei Heckel, la vremea aceea), inexistența unei cifre de școlarizare în cazul unei etnii care până în 1990 nu beneficiase, în fapt, de învățământ în limba (sau ore de limba maternă rromani).

** Despre acest *Manual*, presa a relatat atât înainte de publicarea lui (v. anii 1992 și 1993), dar și imediat după apariție (*Premieră editorială mondială: "Limba romanii"*, "Libertatea", An VI (1994), nr. 1320, miercuri/joi 12 mai, p.1, C.L., *În premieră mondială: Manual pentru viitorii învățători rromi*, "Adevărul", nr.1255, joi 12 mai 1994, p.2, Adrian Fulea [redactor], Cristian Müller [imaginea], Gabriel Vasilescu, *Manualul de limba romanii*, "Actualități", Televiziunea Română, 12 mai 1994, ora 20,30, Pr.I, Iftimie Nesfântu, *În prezența regelui Cioabă s-a lansat primul manual de limbă țigănească*, "Tineretul Liber", nr. 42/1241, vineri 13 mai, 1994, p.7, M.I., *Premieră editorială, "Vocea României"*, nr. 134, vineri, 13 mai 1994, p. 8, Cristina Ștefănescu, *Premieră mondială: Apariția primului manual de limbă țigănească*, "România Liberă", nr.1253, vineri 13 mai 1994, p. 9, Nicolai Mladenov, *Ucebnik po ciganski ezik./Otecestven Vestnik*, No.14506, 13 mai 1994, p. 5, M.G., *O premieră mondială: Manual de Limba Romanii (țigănească)*, "Jurnalul Național", nr. 287, 13 mai 1994, p.3, Florin Antonescu, *Regele Cioabă e și lingvist*, "Curierul Național", An IV, nr. 965, vineri 13 mai 1994, p. 4, Ana Maria Cruceanu [reporter], Eugenia Sgubeanu [imagine], *Manualul de limba romanii*, "Televiziunea independentă SOTI", 14 mai 1994, orele 0,10 [reluat în dimineața zilei de 14 mai 1994, ora 6,30], f.a., *First Romani textbook appears in Romania*, "Romnews", An information service of the Roma National Congress/ on a non-commercial basis European Central Office Hamburg, Germany/, NO 1. 14 May 1994, p.1, f.a., *First Romani textbook in Romania. Publication by author G. Sarău follows efforts in Bulgaria and the Czech Republic/ RNC agencies//*, "Romnews", An information service of the Roma National Congress, No.1. 14 May, p.1/Hamburg/, Cristina Vlad, *A apărut primul manual de limba romanii = o limbă internațională*, "Cotidianul", Anul IV, Nr.112 (850), luni, 16 mai 1994, p.6; Ion Dron, *Lumea încă nu a cunoscut un asemenea manual*, "Făclia"[Rep. Moldova], 8 iulie 1994, Ion Dron, *Limba romanii*, "Tineretul Moldovei" [Rep. Moldova], nr. 13, iul. 1994, Gheorghe Sorinel Voinea [interviu consemnat de ...], *Manualul de limba romanii*, autor: prof. Gheorghe Sarău, Emisiunea "Aven Amentza, cu rromi, despre rromi, pentru rromi" Studioul de radio "Oltenia - Craiova", difuzat în ziua de vineri 16 sept. 1994, ora 8,15, Ion Dron, *Primul manual de limbă țigănească standardizată*, "Moldova Suverană", Chișinău, 29 sept. 1994, p. 8, Ivan Gheorghe - Nikolaus Kleininger, *Învățământul în limbile minorităților [...Manualul de limba romanii]*, Emisiunea "Conviețuiri", TVR, Pr.II (24 sept. 1994, orele 18,30) și Pr. I (27 sept. 1994, orele 17,00), Matej Heckel, *Gheorghe Sarău: prvo ucebnik jazyka romanes* [foto: Matej Heckel s prvon ucebnikon jazyka romanes], "Naše snahy", ročník V (1994), číslo 10, strana 6-7,

Bibliografie

Arhiva Direcției Învățământ în Limbile Minorităților din cadrul Ministerului Educației Naționale, perioada 1990-1994.

Arhiva Secției de limbă și literatură rromani a Facultății de Limbi și Literaturi Străine – Universitatea din București, anii 1992 – 1994.

Dosarul metodistului pentru limba și literatură rromani (dosar personal, Gheorghe Sarău, anii: 1990-1994).

[Ministerul Învățământului și Consiliul Național pentru Minorități din Guvernul României], *Învățământul cu predarea în limbile minorităților naționale din România. Anul școlar 1993/1994*, București: 1994, 80 p.

[Ministerul Învățământului și Consiliul Național pentru Minorități din Guvernul României], *Învățământul cu predarea în limbile minorităților naționale din România, în anul școlar 1992/1993*, București: 1993, 67 p.

Articole din presă, anii 1990-1994 (v. citările din conținutul articolului).

Gheorghe Sarău, *Cronica rromă (1990-2011)*, București: Editura Universității din București, 2012.